

Андрій БУЛЬВІНСЬКИЙ
(Київ)

НАСЛІДКИ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ 1658–59 рр.

Українсько-російська війна 1658–59 рр. закінчилась у липні 1659 р. розгромом основних сил царського війська, які вторглись на українську територію і вигнанням їх за межі України. Військова перемога козацько-татарського війська в Україні була беззаперечною, але не повною, оскільки в руках опозиціонерів і російських гарнізонів залишались Київ, Гадяч, Полтава, Черкаська Грунь та декілька інших міст. Події наступних декількох місяців (серпень — жовтень 1659 р.) пов'язані в основному із внутрішньоукраїнськими політичними та соціальними проблемами України не мали безпосереднього відношення до війни, але мали винятковий вплив на її остаточні результати та підсумки.

Традиційна і найпоширеніша в історіографії точка зору на ці події полягає в тому, що український народ, незадоволений угодою гетьмана Виговського з Польщею, розривом з Росією, спустошенням країни найманцями, каральними заходами самого гетьмана та загрозою повернення польських панів, підняв повстання, в результаті якого

замість Виговського гетьманом обирають ІО. Хмельницького, а Україна добровільно повертається під владу царя. Проте відомі нам документи не підтверджують тези про масове народне повстання проти гетьмана І. Виговського. Вірні гетьману війська у Переяславі, Чернігові, Ніжині та інших містах у другій половині серпня були перебиті за наказами козацьких полковників.¹ Таким чином, мова може йти швидше про старшинський заколот чи зміну політичної орієнтації старшини, ніж про народне повстання.

Головною причиною переходу на бік Москви лівобережної старшини у другій половині серпня — вересні (тут ми приєднуємося до висновку, зробленого Т. Яковлевою²) був не страх перед перспективою відновлення війни з Москвою, а те, що після ратифікації у червні 1659 р. польським сеймом почав вступати у силу Гадяцький договір. Якщо перший варіант договору, підписаний у вересні 1658 р. під Гадячем, очевидно, в основному задовольняв більшість старшини, або не викликав у неї різкого несприйняття, про що свідчить участь практично всіх полковників у військових діях проти Росії, то остаточний варіант угоди вже не задовольняв ні інтересів, ні політичних амбіцій старшини (в першу чергу лівобережної). Не отримавши очікуваного обсягу «вольностей» (гарантовані ж були меншими, ніж декларували Березневі статті 1654 р.) та частина старшини, яка не належала до чітко пропольськи зорієнтованої, вирішила, що в такому випадку краще залишитись у підданстві московського царя, який, як вони очікували, міг забезпечити мир на Україні, ніж далі сповзати у безкінечну громадянську війну. Окрім того, деякі з найбільш авторитетних козацьких старшин (у першу чергу переяславський полковник Т. Цицюра) вирішили скористатись із падіння авторитету гетьмана І. Виговського через угоду з поляками й при підтримці Москви оволодіти гетьманською булавою.

Присягнувши царю та закликавши на Україну російські війська³, старшина тим самим перекреслила всі перемоги козацької зброї у цій війні. По суті більшість лівобережної старшини відмовилась відстоювати реальну незалежність Війська Запорозького від експансіоністських зазіхань Москви та погодилась на російську військову присутність у лівобережних полках і встановлення Москвою фактичного, а не лише юридичного контролю над країною.

Таким чином, отримавши військову перемогу у війні з Москвою та не будучи задоволеною тим варіантом українсько-польського договору, на якому настояла Варшава, українська еліта протягом наступного місяця, переосмисливши ситуацію, фактично відмовляє-

ться від своєї перемоги. Результатом цього стає усунення І. Виговського від влади та обрання гетьманом Ю. Хмельницького.

Остаточні політичні результати війни, які разюче дисонували з безпосередніми військовими результатами, були закріплені у Переяславських статтях 17 жовтня 1659 р. Перш за все Москва в односторонньому порядку змінює (фальсифікує) ряд формулювань базового в українсько-російських відносинах договору — «Березневих статей» 1654 р. Так, у представленому на раді у Переяславі в жовтні 1659 р. тексті договору 1654 р. з'являються положення про обов'язкову поїздку новообраного козацького гетьмана в Москву до царя для остаточного затвердження (ст. 4); про те, що київський митрополит і все українське духовенство мають бути під «благословінням» московського патріарха (ст. 8); про повну заборону зовнішніх зносин Війська Запорозького (ст. 9)⁴, хоча в дійсності Березневі статті 1654 р. забороняли зсилатись лише з Портою та Варшавою.⁵

Головні ж політичні результати війни були відбиті у статтях, додаткових до статей 1654 р. Згідно статей 1 і 2 гетьман зобов'язувався негайно посилати козацькі полки туди, куди укаже цар, а згідно статті 4 йому заборонялось самостійно вести війни та допомагати полками будь-якій сусідній державі. Це означало, що український уряд втрачав право вільно використовувати власні війська на ті цілі, які він вважав за потрібне, а Москва отримувала у своє розпорядження додаткові військові контингенти, що значно посилювало її військовий потенціал у боротьбі за геополітичне панування на сході Європи та у православному світі. Стаття 3 забороняла вести будь-які розмови, які б могли посварити Військо Запорозьке і царський престол та поширювати негативну інформацію про Московську державу. Порушників чекала смерть.

Стаття 5 закріплювала введення російських гарнізонів у Переяслав, Ніжин, Чернігів, Брацлав і Умань. Окрім того, за київським, чернігівським і брацлавським воєводами закріплювалось володіння маєтностями, які раніше належали до цих воєводств. За рахунок доходів із цих територій мали утримуватись місцеві російські гарнізони. Статтями 6 і 15 козацьким залогам не дозволялось перебувати у містах і містечках Білої Русі, будь-кому в тій місцевості під страхом смерті заборонялось називатись запорозьким козаком. Всі козаки мали бути виведені з Білої Русі у Ніжинський, Київський чи Чернігівський полки, а ті, що не забажають, могли залишитись без права називатись козаком. Ці дві статті закріплювали реальний контроль Москви над Лівобережною Україною та півднем Білорусії, фіксували усунення Війська Запорозького як політичного конкурента від боротьби за володіння Білорусією й ліквідовували білоруське козацтво.

Стаття 7 кардинально урізала владні повноваження як гетьмана, так і козацької ради у «кадрових» питаннях, оскільки забороняла раді переобирати гетьмана без царського указу, а гетьману — змінювати полковників та іншу старшину без згоди ради. Окрім того, згідно статті 8 заборонялось іноземцям, навіть новохрещеним, бути полковниками чи іншими «начальними людьми» у Війську, а гетьману згідно статті 12 заборонялось на власний розсуд «на горло карати без висланого на суд від царської величності» полковників та іншу старшину.

Стаття 17 дозволяла царським послам і посланцям, які проїжджати українськими містами, без узгодження з гетьманським урядом брати у тих містах «з міщан корми і підводи».

Особливо показовими щодо істинних цілей Москви, яких вона прагнула добитись у цій війні і будь-що закріпити у договорі та реальному житті, були статті 18 та 19, що передбачали за відмову або ухилення від присяги царю «страчувати смертю», а за порушення або ігнорування статей договору — «карати на горло».

Остаточні політичні результати війни закріплювались і рядом «символічних» статей: повернення росіянам знамен і гармат, узятих під Конотопом (ст. 14), відпуск полонених з обох боків (ст. 13), видача всіх Виговських із сім'ями царю як зрадників та довічна заборона представникам цієї родини бути у будь-якому статусі у Війську (ст. 9), заборона «радникам» І. Виговського Г. Гуляницькому, Г. Лісницькому, С. Богдановичу, А. Ждановичу, Ф. Лободі та Г. Гапоновичу обіймати до їх смерті будь-які керівні посади у Війську та, нарешті, заборона страчувати без царського указу І. Безпалого, Т. Цицюру, В. Золотаренка, А. Силича та «начальних людей» їх полків у разі провини, навіть після вироку військового суду, «тому що вони царській величності служили».⁶

Російські урядовці при укладенні цього договору погодились лише на одну «поступку»: не наполягати на передані російському уряду під безпосереднє управління сіверських міст (Чернігова, Новгород-Сіверського, Почепа, Стародуба та деяких інших) і то лише під загрозою виникнення у зв'язку з цим нових бунтів на Україні.⁷

Поразка російського війська під Конотопом у червні 1659 р. мала більш далекосяжні наслідки для Росії, аніж для України, оскільки царський уряд зміг взяти для себе уроки з військового розгрому на соснівських полях. Ця поразка була головним поштовхом для московського керівництва у розумінні тієї обставини що дворянське помісне військо, — з огляду на появу нових видів зброї, зміну способів ведення війни, зокрема, заміну кінних загонів численною армією піхоти, в арміях своїх європейських сусідів, з чим Москва зітнулась в останніх війнах з Швецією, Польщею і

Туреччиною, — не може далі бути ні надійним гарантом безпеки держави, ні інструментом, придатним для здійснення її зовнішньополітичних планів. Тому процес заміни загонів іррегулярного дворянсько-помісного ополчення регулярним військом, який розпочався з початком війни за Україну, в 1659 р. отримав потужний стимул для свого прискорення. У новій обстановці, суттєво перебудувавши, згідно вимогам часу, спосіб комплектації військ, і на нових началах організувавши його поповнення, царський уряд приступає до створення нової, на основі періодичних наборів даточних людей з населення всієї країни, армії — національного регулярного війська.⁸

Як пише радянський дослідник збройних сил Московської держави другої половини XVII ст. Ф. Калінічев: «Вже в період війни 1654–67 рр. завдяки трьом проведеним наборам даточних, Російська держава мала можливість створити і створила цілком сучасну і національну по своєму складу армію з твердою основою її комплектації.»⁹ Насправді таких наборів за вказаний період було шість (кожен рік з 1658 по 1663 рр.¹⁰), але ніде в радянській історіографії ми не знайдемо згадки про те, що два перших з наборів (оголошені 13 листопада 1658 р. та 5 липня 1659 р.¹¹) даточних людей, які проводились під час російсько-польської війни 1654–67 рр. за Україну і які, за словами Ф. Калінічева, стали основою для створення російської національної регулярної армії, були проведені в зв'язку з українсько-російською війною 1658–59 рр. Тому навряд чи можна переоцінити значення українсько-російської війни 1658–59 рр. в цілому, і значення Конотопської битви, зокрема, для процесу становлення російської національної регулярної армії, адже багато в чому під тиском саме цих подій Москва, нарешті, серйозно почала усвідомлювати необхідність її реформування.

На нашу думку, саме політична поразка України у війні з Московією в 1659 р. започаткувала процес, як влучно висловився В. Вернадський, «поступового поглинення й перетравлення Росією України як чужорідного політичного тіла».¹²

У геополітичному плані головні наслідки українсько-російської війни 1658–59 рр. полягали в тому, що встановлення реального контролю Москви над Лівобережною Україною та усунення козаків із Білорусії сприяли різкому посиленню ваги Російської держави у загальноєвропейських справах та перетворення її на основну військово-політичну силу на європейському сході.

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — АЮЗР). — Т. 15. — СПб., 1892. — С. 434–443; Т. 7. — 1872. — С. 307–312.

² Яковлева Т. Г. Начальный этап Руины: социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII века: Дис... канд. ист. наук. — К., 1994. — С. 410–413, 425–428.

³ АЮЗР. — Т. 4. — 1863. — С. 245–248.

⁴ Там же. — С. 263–264.

⁵ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. — Т. 3. — М., 1953. — С. 562.

⁶ АЮЗР. — Т. 4. — С. 265–269.

⁷ Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. 53, кн. 3. — Львів, 1904. — С. 40.

⁸ Калинычев Ф. И. Правовые вопросы военной организации Русского государства второй половины XVII века. — М., 1954. — С. 9–10, 58, 69.

⁹ Там же. — С. 69–70.

¹⁰ Сташевский Е. Д. Смета военных сил Московского государства в 1663 г. — К., 1910. — С. 14–15.

¹¹ Дополнения к Актам Историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — Т. 8. — СПб., 1862. — С. 119–120.

¹² Вернадський В. І. Українське питання і російська громадськість // Вітчизна. — 1988. — № 6. — С. 172.